

Hal Koch og Grundtvig

AF

JES FABRICIUS MØLLER

Hal Koch position som leder af Dansk Ungdomssamvirke gav ham en betydelig indflydelse på den offentlige opinion under besættelsen. Lederposten havde han fået i kraft af sit engagement i Grundtvigs liv og værk.¹ Koch var ikke grundtvigianer, men hans syn på samfundet og kulturen blev til i et livtag med Grundtvig. En analyse af Hal Kochs Grundtvigfortolkning giver for det første en vigtig brik til forståelsen af Hal Kochs personlighed og udvikling. For det andet giver den indblik i et væsentligt aspekt af det 20. århundredes politiske idéhistorie i Danmark. Hal Koch bar tankegoods med sig fra mellemkrigstiden over i efterkrigstidens helt nye opfattelse af politik. I den proces skiftede han også selv standpunkt.

Fortolkningen af Grundtvig blev et væsentligt omdrejningspunkt for de overordnede diskussioner om den politiske indretning af det danske samfund i 1930'erne. Omskabelsen af Socialdemokratiet fra et klasseparti til et folkeparti skete bl.a. ved hjælp af en tilnærmelse til det grundtvigske folkelighedsbegreb.² Der var også en tæt sammenhæng mellem højre-radikalisme og grundtvigianisme i perioden. Denne sammenhæng blev allerede tematiseret og debatteret i samtiden. For grundtvigianere såvel som for nazister hørte forestillingen om folket, forstået som nationens organiske centrum, til det ideologiske kernegoods.

Sammenfaldet gjorde imidlertid også, at nazisterne i deres propaganda i Danmark prædikede for døde øren. Deres væsentligste begreb, mobiliseringens løftestang – *das Volk* – var anderswo engageret. Det

¹ Stud.mag. Mads Blom Andersen og bibliotekar Liselotte Larsen har været en stor hjælp under udarbejdelsen af denne artikel, som er blevet til som en del af en større undersøgelse af grundtvigianismen i det 20. århundrede understøttet af Kirkeligt Samfund og Veluxfonden. Jeg skylder endvidere mine to fæller Rasmus Mariager og Niels Wium Olesen tak for gode råd og henvisninger.

² Niels Finn Christiansen »Socialismen og fædrelandet« i Ole Feldbæk (red.) *Dansk Identitetshistorie*, Bd. 3, s. 573ff.

har vi sågar fra hestens egen mund. Den nazistiske forfatter Christoph Steding (1903-38) havde i et kæmpeværk om *Das Reich und die Krankheit Europas* identificeret det grundtvigske folkelighedsbegreb som hovedårsagen til, at Danmark var inficeret af jødedommen og endnu ikke havde udviklet den rette forestilling om den stærke stats nødvendighed.³

Stedings vurdering holder nu ikke ganske, for det ikke-demokratiske eller anti-demokratiske højre havde bestemt sine tilhængere i Danmark, og de tog meget ofte Grundtvig til indtægt for deres synspunkter på den ene eller anden måde. Det gjaldt højskolefolk som Niels Bukh og Aage Møller⁴ eller andre som Arne Sørensen⁵ og Kaj Munk. Sidstnævnte gik i anledning af Grundtvigs 150 års fødselsdag i september 1933 så vidt som til at antyde, at Grundtvig ville have set positivt på Hitlers magtovertagelse tidligere på året.⁶

Ser man bort fra disse undtagelser, var højskolebevægelsen som sådan ikke pro-nazistisk eller højre-radikal. De fleste, der i løbet af 1930erne havde taget stilling til nazismen, kunne ganske vist se både gode og dårlige ting ved nazismen, men den fremherskende tendens var, at der blev taget afstand. En mand som C.P.O. Christiansen, lærer på Askov Højskole og siden forstander for Frederiksborg Højskole, så i 1933 det nye Tyskland og det fascistiske Italien som et bolværk mod den frygtede sovjetkommunisme. Samtidig afviste han skarpt den åndløse racisme og nazismens brud på frihedsrettighederne. De fleste højskolefolk var fortalere for demokrati eller folkestyre, som det hyppigst benævntes. Christiansen kollega, Hans Haarder, senere forstander på Rønshoved fulgte den linie og opfattede udviklingen i Tyskland som en trussel, mod hvilket fædrelandet måtte ruste sig åndeligt:

»Saa længe det folkelige, det nationale, det religiøse er Grundlaget for vort Demokrati, da er denne Styreform i sig selv et umisteligt Gode. Men vigtigere end Systemet er den Aand, der bærer det. ... Mister vi Respekten og Ærefrygten for Folkets Livslove, da er vi forsvarsløse mod Bølgen fra Syd.«⁷

³ Peter Brandt, »Folkelighed – et oversættelsesproblem?« i Jørn Møller (red.) *Folk*, Klim 2004, s. 32f. Folkelighedsbegrebet diskuteres indgående af Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Kbh. 2004.

⁴ Se *Rønshoveds Højskoles Aarsskrift 1933* hvor forstander Møller og flere af hans lærere luftter deres politiske synspunkter.

⁵ Dansk Samling bekendte sig aldrig åbent til Grundtvig, men i efterskriftet til 3. oplag *Det moderne menneske*, Kbh. 1936 peger Arne Sørensen direkte på Grundtvig som forbillede.

⁶ Jyllands-Postens kronik 10. sep. 1933. Per Stig Møller, Munk, Kbh. 2000.

⁷ Hans Haarder, »Hitlers stat« *Dansk Udsyn* 1933, s. 449.

Haarder var med andre ord en varm tilhænger af demokratiet, men det egentlige umistelige gode var det folkelige, det nationale, det religiøse, eller samlet set Ånden, dansk sindelag, om man vil. Demokratiet er bare afledt heraf. Folkestyret i Danmark var godt, fordi det var dansk, og derfor skulle man værne om det særligt danske. Diktaturet og nazismen var noget skidt, fordi det var udansk. Det var det generelle argument blandt grundtvigske højskolefolk.⁸

Den tyske besættelse skærpede den generelle interesse for Grundtvig, og det var også baggrunden for Hal Kochs indbydelse til en offentlig forelæsningsrække om Grundtvig i efterårssemestret 1940. Netop i september 1940 havde Kaj Munks skuespil om Grundtvig, »Egelykke« premiere på det Kgl. Teater og Grundtvigskirken på Bispebjerg blev indviet. Grundtvigs navn alene kaldte på en national, åndelig mobilisering, national samling. Forelæsningerne blev et tilløbsstykke og blev kendt af langt flere gennem en serie kronikker i Aftenberlingen og referater i den øvrige presse.

Det lykkedes Hal Koch at tale, så en rådvild samtid fandt mening i hans ord; i hvert fald vandt han en meget stor tilhørerskare, og han, der trods en blændende akademisk lynkarriere var forblevet relativt ukendt i offentligheden, blev i kraft af disse forelæsninger selv et samlingspunkt. Et par af hans tilhørere har fortalt, at der ikke blot var tale om forelæsninger som de er flest. »Vi følte, at vi var *med* til noget.«⁹

Koch stod med egne ord uden for grundtvigsk tradition og menighedsliv.¹⁰ Hans interesse for Grundtvig var blevet vakt sent og satte sig sine første spor i den skriftlige produktion i 1939.¹¹ I 1940 indledte han sammen med Georg Christensen udgivelsen af Grundtvigs værker i udvalg, og i 1943 udkom hans bog om Grundtvig. I en forskningsoversigt i *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1939 afslutter Koch en diskussion af forholdet mellem det menneskelige og det kristne med en lille bekendelse:

»Menneskelighed eksisterer ikke uden Folkelighed. Her er et Punkt, hvor vi, efter mit Skøn, kan lære af Gr., og hvor han er højaktuel. ... ret forstaaet er der næppe noget vi trænger mere til end en Omgang Grundtvigianisme. ... vi trænger til ... en Johannes Døber-Gerning, der ved menneskelig, folkelig Oplysning bereder Herrens Vej.«¹²

⁸ Emnet diskuteres indgående af Henrik S. Nissen i Ole Feldbæk (red.) *Dansk Identitetshistorie*, Bd. 3, Kbh. 1992.

⁹ Samtale med Tyge Arnfred og Johs. Engberg, 8. sept. 2004.

¹⁰ Hal Koch, *Grundtvig*, Kbh. 1943, forordet.

¹¹ Jf. Kirsten Frederiksen, *Hal Kochs forfatterskab – En bibliografi*, tillæg til *Kirkehistoriske Samlinger* 1967.

Det var altså denne gerning, som Koch tog på sig i efterårssemestret 1940. Indledningsforelæsningsen handler ikke meget om Grundtvig, men er en rapport om den danske sindstilstand i besættelsens første sommer. I senere optryk hedder den blot »Indledning« eller »Grundtvig«, men blev i 1940 offentliggjort under overskriften »Et Kald til Besindelse paa dansk Menneskeliv«. Det er da også en langt mere dækkende titel, for forelæsningsen er en tale til ungdommen om national selvbesindelse og sågar national vækkelse.

Koch taler om mørke, sorg, gru, forfærdelse og først og fremmest om rådvildhed.¹³ Land og folk er truet på sin eksistens. Hans bekymring er »vort danske Rige, vort Folk og vort Sprog, som er den Rod, vi er rundet af, den plet Jord, vi er bundet til.« Men ikke nok med det; Koch føjer prøvelse og sågar dom til sin tale: »Har I ikke følt den Bekymring, er I ikke ængstede og raadville helt ind i Sjælegrunden, da duer I ikke til andet end at kastes ud og trampes ned.« Tiden stiller krav om en kamp for »dansk Aand og Tunge«. Der tales med bevægelse og patos. Forelæsningsen antager i passager prædikenens tiltaleform. »Kravet er kommet over Jer, men skal I bestaa paa Prøvens Dag, da er det nu Tid til at besinde Jer, til at samle Substans, saaledes at I virkelig er bundet og undertvunget af noget stærkere end Stormen, der vil kaste Jer over Ende. Da er det Tid til at besinde sig paa Virkeligheden, til at forstaa Menneskelivet og dets Vilkaar – saadan udtrykker Grundtvig det.«¹⁴

Prædiken er forelæsningerne også, fordi de sammenkæder det nationale spørgsmål med kristendommen. I et samtidigt foredrag i Kristelig Akademisk Forening gentages pointen, at den rette besindelse på menneskelivet er et krav af religiøs natur. Der er ingen modsætning mellem helligånd og folkeånd, og det er den kristnes pligt at elske hus og slægt, land og folk, troskab og ret. Danskheden skal bevares, ikke kun for danskhedens skyld. »Mister vi den, mister vi ikke blot vort menneskelige Liv, men vort kristne Menneskeliv.«¹⁵

Denne patos skal ikke mane til handling. Et dådløst folk hungrer efter at kunne gøre noget, men Koch indbyder til kontemplation: Tiden

¹² *Dansk Teologisk Tidsskrift* 1939. Citeret efter Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 127.

¹³ Samme tema går igen i forordet til bind I af Grundtvigudgaven, s. V, hvori Koch siger, at der er »Mod og Styrke at hente hos den, der bevarede sin Tro paa Danmark og det danske Folk trods 1807, 1814 og 1864«.

¹⁴ Hal Koch »Et Kald til Besindelse paa dansk Menneskeliv« *Berlingske Aftenavis* 19. sept. 1940. Anden halvdel, »Grundtvig – Seer og Skjald« blev trykt i samme avis dagen efter. Indledningsforelæsningsen blev genoptrykt i Kochs Grundtvigbog fra 1943 og igen i Hal Koch, *Om Tolerance – udvalgte taler og artikler*, Kbh. 1966.

¹⁵ Hal Koch, »Virkelighed« aftrykt første gang i *Nationaltidende* 18. og 19. sept. 1940 og siden i Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 19.

kræver handling og udadvendt virke. »Og dog indbyder jeg jer her til det betragtende, kontemplative Liv, til at betænke, hvad et Menneske og dets Liv er.«¹⁶ Dagens gerning skal fortsættes med roligt lune. Koch advarer direkte mod at lade sig rive med af »de mange vældige Karle«, der taler dunder over fortiden og dens mænd. Dermed mente Koch de stærke anti-parlamentariske kræfter, der ville de ansvarlige politikere til livs.

Det betyder dog ikke, at der ikke er noget at kritisere, slet ikke. Blot vil den kritik ikke føre nogen vegne: »Se kun i Øjnene, at der er fejlet og fejlet storligen i Danmark, men glem ikke, at det er uendelig meget frugtbare at erkende sine egne end andres Synder.«¹⁷ Opbyggelsen af fremtidens Danmark vil kræve slid og arbejde, karakterstyrke og viljefasthed. Kampen skal kæmpes på de indre linier. »Danmark betyder i Dag Kamp, thi den Lov forkyndes os af de store, at kun det stærke og levkraftige kan bestaa. Kampen skal I kæmpe, hvis I vil leve Livet. Thi Livet det er for os Danskhed, og Kristenlivet er et dansk Kristenliv.«¹⁸

Forelæsningernes styrke var tydeligvis, at de opfordrede til at gøre noget, der faktisk syntes muligt: omtanke snarere end handling. Koch bad sine tilhørere om at forblive i kald og stand og være lydige mod den lovlige øvrighed. Forelæsningernes Grundtvig var en helt legitim arvtager af Luther.¹⁹ Det var i øvrigt præcis den samme Grundtvig, som Kaj Munk var optaget af i *Egelykke*. Kochs forelæsninger handlede næsten udelukkende om den unge Grundtvig, og især var Koch optaget af Grundtvigs religiøse krise 1810-11, der førte Grundtvig til den gammel-lutherske kristendomsforståelse.²⁰

Koch lagde op til en bevidsthedsmæssig oprustning i en tid, da enhver heldedåd måtte synes forgæves. Når denne oprustning var fuldbragt, måtte man forestille sig, at folket voksede ud af underdanigheden for at træde frem i fuld myndighed. Det er naturligvis diffust – og antagelig præget af selvcensur – hvad Koch mente, der skulle ske i fremtiden. Hans tale om kamp vander underligt ud, hvis man med det ord

¹⁶ *Berlingske Aftenavis* 19. sept. 1940. Hal Koch, *Grundtvig*, Kbh. 1943, s. 13.

¹⁷ Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 21.

¹⁸ Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 21.

¹⁹ Med P.G. Lindhardts ord i »Kirkehistorikeren« i *Hal Koch og hans virke*, Kbh. 1966, s. 23. Luthers kaldstanke forblev grundlæggende for Koch, se Poul Haahr, »Efterfølgelse«, *Dansk Kirketidende*, 1995/9.

²⁰ Se herom især hans strid med psykiateren Ib Ostfeld, der ville gøre Grundtvigs krise til en diagnose, hvorimod Koch fastholdt den som en ægte eksistentiel krise. *Kristeligt Dagblad* 29. sep. Og 6. okt. 1940.

forbinder *stenguns* og ung død. For Koch var kampen inderliggjort. Han talte ved en senere lejlighed om med lidenskab at bøje sit hoved.²¹ Men det lykkedes ham med sit ordvalg og sin patos at heroisere kontemplationen, så man må forestille sig, at tilhørerne er gået hjem til deres daglige dont i sand forvisning om, at de dermed gjorde netop det helt rigtige.

Kochs berømmelse som følge af Grundtvigforelæserne medførte, at han blev foreslået som formand for Dansk Ungdomssamvirke (DU), en ny paraplyorganisation officielt stiftet den 25. juni 1940. DU samlede næsten alle ungdomsorganisationer under sig med KFUM/K som væsentlig undtagelse. Samvirkets medlemsorganisationer havde efter lange forhandlinger vedtaget et arbejdsgrundlag, ifølge hvilket det skulle være upolitisk og bredt nationalt orienteret. Samtidig skulle samvirket udgøre et troværdigt alternativ til det forslag, der var blevet stillet fra stærke højrekræfter, herunder Kaj Munk og Niels Bukh, om et »Ungdomsforbund«, der tydeligvis havde et autoritært og anti-parlamentarisk sigte.

Koch var et ubeskrevet blad i organisatorisk sammenhæng, og det tyder på, at han er blevet bragt i forslag som en velegnet kransekagefigur og festtaler uden alt for mange kanter eller en belastende fortid. Og så var han med sine 36 år relativt ung. Betydning havde det for DU, at Koch havde taget afstand fra de antiparlamentariske kræfter, for det gjorde ham spiselig for de politiske ungdomsorganisationer, der udgjorde en stor del af DU, samtidig med, at han stod for den bredt nationale og upolitiske linie. Det er derfor temmelig sikkert, at valget af Hal Koch skete på et velovervejede grundlag og med sikkerhed for, hvad manden stod for.²²

Det er imidlertid klart, at Koch satte en anden dagsorden efter valget til formand for DU den 31. oktober, end hans foredrag forud havde givet lovning på. Han førte ganske enkelt en anden tale i sin mund og pen. Man kan godt argumentere for, at Koch i efteråret 1940 talte om de fundamentale betingelser, mens han i sit arbejde som formand for DU udviklede tanker til praktisk brug.²³ En artikel om »Grundtvig og Danskheden«, som Hal Koch skrev på opfordring til ugebladet »Hjemmet«, rummer elementer, der peger frem mod hans senere opfattelse.

²¹ Hal Koch, *Dagen og Vejen*, Kbh. 1942, s. 8.

²² Sammenlign med Hans Sode-Madsens opfattelse i »Hal Koch og ungdommens opdragelse til demokrati 1940-45« i Henrik Dethlefsen og Henrik Lundbak (red.) *Fra mellemkrigstid til efterkrigstid*, Kbh. 1998, s. 303.

²³ Som fx hos Vilhelm Nielsen, »Dansk Ungdomssamvirke« i *Hal Koch og hans virke*, Kbh. 1969.

Tonen er knap så ophedet, og Koch lægger stor vægt på Grundtvigs rolle som politiker og hans understregning af friheden.²⁴

Forandringen i Kochs linie indtraf allerede på tidspunktet for hans valg til formand og blev fuldbyrdet senest den 20. november 1940, hvor han under et møde for DU's spidser i en kort tale redegjorde for sine synspunkter. De forundrede medlemmer af DU's styrende organer kunne se til, at deres formand viste sig at være noget helt andet, end de regnede med. De havde en berettiget forventning om, at den nye formands linie var i overensstemmelse med DU's arbejdsgrundlag. Det var den ikke. Kochs tale blev fulgt af pinlig tavshed.

Som det hedder i det autoritative værk om DU: »Nu foreslog den nye formand, af hvem man havde ventet en fornuftig national indstilling, måske med et anstrøg af det grundtvigianske – nu foreslog han det værste af alle særformål, det man havde kæmpet hårdest mod mistanken om at dyrke, nemlig politik. Hverken det nationale eller højskole havde han stort tilovers for.«²⁵ Episoden er kendt nok. Mindre kendt er det, at Koch selv var årsag til forsamlingens overraskelse, fordi han simpelthen havde skiftet standpunkt på et par måneder.²⁶

Kochs nye linie vandt trods modstanden. Allerede sidst på året 1940 kunne han begynde at offentliggøre sine egne tanker som arbejdsgrundlag for hele DU, »en Politisering af den bedste Del af Ungdommen«,²⁷ I det lille skrift *Dagen og Vejen* fra 1942 udfoldes programmet helt. Det første, man bemærker, er sprogetonen. Den nationale patos er næsten fuldstændig væk. Pragmatikeren har ordet, turde man næsten have sagt, hvis ikke bogen havde været så principielt anlagt. I 1940 havde Koch talt om den folkelighedens rod, der er det samlende princip for alle danske. I 1942 lægger Koch næsten lige så meget vægt på, hvad der skiller danskerne, nemlig kulturen. Koch forstår her kultur nærmest som dannelsesniveau. Et af de tydeligste skel går for Koch imellem embedsmandsstanden, akademikerne på den side og den brede befolkning, bønder og arbejdere på den anden.²⁸ Danskerne er altså indbyrdes meget forskellige. Det samlende princip i denne forskellighed

²⁴ »Grundtvig er overbevist om, at Historie og Politik ikke blot er et Spørgsmaal om Penge, Magt og Afstemninger« *Hjemmet*, nr. 51, 1940.

²⁵ Henrik S. Nissen og Henning Poulsen, *På dansk friheds grund*, Kbh. 1963, s. 138.

²⁶ Nærmest kommer Nissen og Poulsen, *På dansk friheds grund*, hvoraf det fremgår, at de har set forskellen. De peger som vist på, at Kochs vending vækker forbavselse, men ikke på, at han selv er årsag til forbavselsen, fordi han har svigtet det mandat, hvorpå han blev udpeget.

²⁷ Hal Koch, »Dansk Ungdomssamvirke og den 9. april«, kronik i *Socialdemokraten*, 27. dec. 1940.

²⁸ *Dagen og Vejen*, s. 16.

betegner Koch med begrebet *det politiske*.²⁹ Han er selv klar over, at det nærmest er paradoksalt, for de fleste forbinder politik med uenighed og splid. Koch svarer dem ved at definere det politiske som rammen om uenigheden:

»‘Det politiske’ udtrykker den ubestridelige Kendsgerning, at vi nu engang er sat her sammen og skal og maa finde ud af at ordne vore Forhold os imellem paa en anstændig Maade, og at det er os, der skal gøre det, ikke nogen andre.«³⁰

Der er langt mellem henvisningerne til Grundtvig i bogen, *Dagen og Vejen*. Den rummer heller ingen kritik af det grundtvigske, men nedtoningen er ganske påfaldende. Koch er selv bevidst om den forandring, hans synspunkt er undergået, og han glæder sig over den.³¹ Han havde allerede i et memorandum i december 1940 gjort opmærksom på, at en overdrevet nationalfølelse meget nemt kan »ebbe ud eller ende i Nazisme.«³² For hans eget vedkommende må det i hvert fald siges, at den ebbede meget hurtigt ud.

Koch lægger ikke afstand til sine Grundtvig-forelæsninger, men han må have været klar over, at han sådan set var i fuld gang med at forråde den nationale begejstring, han dengang havde lagt op til. På det mandat blev han jo valgt til formand. Han må derfor udlægge sit nye synspunkt som en logisk forlængelse eller specifikation af sit oprindelige. Der er sådan set ikke noget usædvanligt i det. Hans synspunkts forandring svarer i vid udstrækning til den faktiske udvikling under besættelsen i almindelighed og Kochs erfaringer med at holde sammen på alle medlemsorganisationerne i DU i særdeleshed. Folkets naturlige sammenhængskraft viste sig ikke at være så stærk endda. Det giver sig også teologisk udslag. Al tale om folkeånd og helligånd er forstummet. Tværtimod understreger Koch nu forskellen mellem det menneskelige og det kristelige.³³

Det er derfor klart, at Koch måtte udvikle sine tanker om den folkelige sammenhæng fra at være beskrivende til at være foreskrivende. Det politiske giver nemlig ikke sig selv, idet man fødes ind i et folk. Det er et spørgsmål om *opdragelse*.³⁴ Det var naturligvis også noget af det, der lå til

²⁹ *Dagen og Vejen*, s. 17.

³⁰ *Dagen og Vejen*, s. 18. Kochs kurs.

³¹ *Dagen og Vejen*, s. 41.

³² *På dansk friheds grund*, s. 135.

³³ *Dagen og Vejen*, s. 62.

³⁴ *Dagen og Vejen*, s. 59ff.

grund for Kochs opfordring til selvbesindelse i 1940, men dengang havde han mere kaldet til selvbevidsthed, dvs. at sammenhængskraften nok skulle komme, hvis folket kendte sig selv godt nok. Det nye i 1942 var, at sammenhængskraften – dvs. demokratiet – først skulle indbygges i mennesket ved »Vækkelse, Oplysning og Opdragelse, som alene kan forvandle Folkets Medlemmer til voksne Borgere«. ³⁵ Opdragelsen er et stærkt nok instrument til at skabe en Hitlerjugend, som han anfører, så derfor handler det om at gå til værks med varsomhed. Bedst ville det være at genopvække Grundtvigs oprindelige tanke om den politiske skole, som nutidens højskolefolk synes at have glemt, hvilket Koch meget beklager. Det er et af de få steder i skriftet, hvor Grundtvig tages fuldtønt til indtægt for Kochs synspunkt. ³⁶

Koch erklærede sig for første gang i december 1943 som venstreorienteret socialdemokrat uden dog at være medlem. ³⁷ Det skete samtidig med, at han begyndte at lægge vægt på nødvendigheden af at løse ungdommens sociale problemer. Der var en udbredt bekymring for den ungdom, der bare drev omkring og hang på gadehjørnerne. ³⁸ Forestillingen om den indre oprustning af den demokratiske bevidsthed var socialdemokratisk kernegods, tidligst og klarest fremstillet af Hartvig Frisch i værket *Pest over Europa* fra 1933. ³⁹ Den lå dog også klart i tråd med de tanker, som P. Munch tidligt havde udviklet om forsvaret for fædrelandet i lyset af tysk overmagt. ⁴⁰ Erfaringen fra Sydslesvig viste tydeligt, at danskheden med en bevidst ført politik kunne fastholdes i generationer under fremmed herredømme. At Koch siden er blevet et ikon for mange radikale har også en anden forklaring end hans holdning under besættelsen. Han blev efter 4. maj meget kritisk over for socialdemokraterne, fordi de ikke ville stå ved samarbejdspolitikken, hvorimod han roste Scavenius.

Hal Koch var måske Staunings og Munchs mand, men ikke grundtvigsk endsige grundtvigianer, selvom etiketten jævnlige hæftes på ham. ⁴¹ Oprettelsen af Krogerup Højskole skete i direkte forlængelse af hans arbejde i DU og hans demokratiopfattelse. I sin åbningstale den 1. december 1946 berørte Koch forbindelsen til Grundtvigs tanker om

³⁵ *Dagen og Vejen*, s. 42.

³⁶ *Dagen og Vejen*, s. 46ff.

³⁷ *På dansk friheds grund*, s. 288.

³⁸ Hans Sode-Madsen, »Hal Koch og ungdommens opdragelse..« s. 321.

³⁹ Niels Wium Olesen, »Med loven – imod diktaturet. Socialdemokratiet under besættelsen«, i Joakim Lund, *Partier under pres – demokratiet under besættelsen*, Kbh. 2003, se især s. 35.

⁴⁰ Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, Kbh. 2003, s. 384ff.

⁴¹ Ove Korsgaard, *Kampen om folket*, s. 455.

Skolen i Soer, sådan som han også havde gjort i skriftet fra 1942. Den centrale passage i talen, der beskriver skolens formål, er imidlertid belagt med citater af en helt anden, nemlig D.G. Monrad, og vel at mærke fra en rigsdagsdebat, hvor Monrad gik i rette med Grundtvig.⁴² Så kunne det vist ikke siges klarere, at der også kunne drives højskole på andre tanker end Grundtvigs.

Krogerup var et nyt forsøg på at drive højskole. I tradition lå den meget tættere på Socialdemokratiets arbejderhøjskoler i Esbjerg og Roskilde end de højskoler, der appellerede til landboudommen. For sine synspunkters og politiske aktiviteter skyld mødte Koch stærk modstand i landbokredse. Krogerup blev anklaget for at være en ufolkelig anstalt eller sågar en »kommunistrede«. Koch benyttede anledningen til at udrede sit højskolesyn fra grunden, offentliggjort i skolens elevskrift fra 1950 under overskriften »Om Krogerup – til angreb og forsvar«.

Artiklen er storladet og ikke let at blive klog på. En ting står dog klart. Den er et udfald mod Grundtvig. Som kirkehistoriker måtte Koch respektere Grundtvigs position i den danske kirkehistorie. Den historiske rolle betød imidlertid også en historisk relativering eller kontekstualisering, om man vil. Grundtvig var i lige så høj grad repræsentant for sin tid som han var en ener. Der er derfor for Koch tale om et opgør lige så meget med det 19. århundrede i bred almindelighed som med Grundtvig. Brændstoffet til dette opgør har Koch hentet hos Vilhelm Grønbech og den dialektiske teologi.

Fejlen ved det 19. århundrede var dets optimisme, dets historiefilosofiske ambitioner på menneskehedens vegne, hvis frugter var det 20. århundredes ulykker. »Det er rigtig, at mennesket er ånd og støv, det er rigtigt, at menneskelivet er underfuldt, og at åndeligt liv kun kan leves i frihed, men det bliver alt sammen forkert, hvis man overser endnu mere fundamentale ting, ting der er mere centralt virkelige.«⁴³ Der var for Koch tale om to forhold, der udgjorde fundamentalerne i menneskelivet: det til døden og det til næsten. Koch anklager for det første det nittende århundrede og dermed også Grundtvig for ikke at tage døden alvorligt som grundvilkår. De ville ifølge Koch forflygtige dødens absolute karakter i talen om åndens evighed, kulturens udvikling og folkets lange liv. Forskellen mellem 1940 og 1950 accentueres af, at Koch faktisk med sit opgør annullerer sin egen udlægning af Grundtvig. I Grundtvig-bogen understreger han flere gange, at *modsætningen* mellem

⁴² Højskolebladet, 1946, s. 457. Diskuteres af O. Korsgaard, *Kampen om folket*, s. 455.

⁴³ Hal Koch, »Om Krogerup – til angreb og forsvar« i H. Koch, *Om tolerance – udvalgte taler og artikler*, Kbh. 1966, s. 100.

livet og døden var meget væsentlig for Grundtvig, og at den var absolut.⁴⁴

For det andet vokser der ud af forholdet til næsten et ansvar, som aldrig kan opfyldes, hvorfor ethvert menneske forbliver skyldigt. Og han fortsætter:

»Humanisme har med dette at gøre. Ikke med alle de smukke ord om menneskesjælens evige værdi, om respekt for mennesket, om de menneskelige værdier. Det kan alt sammen være såre udmærket. Men det ligger i anskuelsernes og ideernes harmløse plan. At tage mennesket alvorligt vil sige at anerkende dets bundethed i ansvar. Og ud af dette ansvar, som ikke kan overses, vokser der en skyld, som vi ikke kan måle. Dette er den menneskelige, humanistiske situation.«

I 1939 havde han understreget forskellen mellem humanisme og kristendom.⁴⁵ Den forskel fastholdt han ti år senere i princippet. Blot er det for læseren ikke til at se forskel på det grundvilkår, som Koch kalder humanisme, og menneskets situation som skabt væsen, den situation, hvori det er stedt af Gud. Indtrykket er klart, at humanisme er blevet mere af et positivt begreb for teologen Koch. Ole Vind har peget på, at Hal Kochs teologiske udgangspunkt – Karl Barth og den dialektiske teologi – betyder en understregning af forskellen mellem humanismen og kristendommen.⁴⁶ Men i modsætning til de fleste barthianere, der findes i kredsen omkring Tidehverv, fastholdt Koch gennem sit arbejde med Grundtvig forbindelsen mellem humanismen og kristendommen. I 1945 ønskede han fx at »advare mod at grave grøfter mellem humanisme og kristendom«.⁴⁷

Et centralt begreb hos Koch både i 1940 og 1950 er »virkelighed«. Det var skolens opgave at henvise eleverne til virkeligheden, og ikke virke som en bekræftelse på det 19. århundredes, liberale, grundtvigske bondekultur, som Koch formulerede det med en bidsk henvisning til sine mange kritikere fra de traditionelle højskoler for landboudommen. For Koch var det virkelighedens grund og betingelserne for livet

⁴⁴ Hal Koch, *Grundtvig*, Kbh. 1943, fx s. 43, 48 og 55 eller Berlingske Aftenavis 3. okt. 1940 og Kristeligt Dagblad 10. okt. 1940.

⁴⁵ Koch henviser i den forbindelse til Karl Barth i *Teologisk Tidsskrift* 1939, aftrykt i Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 125.

⁴⁶ Ole Vind, »Hal Koch og Grundtvig«, *Højskolebladet*, 2001/16. Se også Ole Vind, »Døden, næsten – og Vilhelm Grønbech«, *Højskolebladet*, 1992/12, og samme: »Til historien om Hal Koch«, *Højskolebladet*, 1993/27.

⁴⁷ Hal Koch, *Hvad er demokrati?*, 2. udg. 1960, s. 96.

nu: »Virkeligheden ligger ikke forude, men her. Den må på en eller anden måde være præget af, at vi skal dø, og den må altid have noget med medmennesket at gøre.«⁴⁸ Virkeligheden er det konkrete i modsætning til idealerne og ideologierne.

»Til denne virkelighed hører ikke blot idealerne og det med støv og ånd, men der hører først og fremmest de par temmelig nøgterne kendsgerninger, som jeg har fremdraget: Døden og næsten. Dem kan man snyde sig fra både ved liberalisme og socialisme, både ved udviklingslære og kristelige betragtninger, ved højskolesange og arbejdersange. Det er om denne forståelse af menneskelivet, at vi er uenige med Grundtvig, og hvor vi synes at der ofte på den gamle højskole og i højskolesangbogen har været ført virkelighedsfjern tale.«⁴⁹

Koch understreger selv, at der ikke er et ord kristendom i det, han siger.⁵⁰ Det er antagelig forkert, for netop næsten og døden var centrale temaer i den teologi, der voksede frem i 1950'erne. Til slut i artiklen taler Koch da også ligefrem om sit virke på Krogerup som »forkyndelse«.

På Krogerup Højskole blev der i Kochs forstandertid sunget morgensang, en tradition, der siden er blevet opgivet. En af lærerne på skolen, Olga Bartholdy, fortæller, at Koch ikke brød sig om mange af højskolesangbogens sange. De var ham for grundtvigske. Løgstrup mente, at Kingo stod ham nærmere som salmedigter, mens en anden af Krogerups lærere, Poul Nyboe Andersen anfører, at det nu nok er Brorson.⁵¹

Kochs tale lå i mangt og meget på linie med sine samtidige, P.G. Lindhardt og K.E. Løgstrup. Løgstrup havde i juni måned 1950 holdt et foredrag på Krogerup om humanisme og kristendom, som handlede om forholdet til næsten som et grundvilkår. Lindhardt holdt på Askov Højskoles efterårsmøde i 1952 sit siden så berømte foredrag om »Det evige liv«, hvori han netop bebrejdede det 19. århundredes teologi, at den ikke havde taget døden alvorligt.⁵² Videre peger Kochs opgør med Grundtvig frem mod Kaj Thanings disputats, der byggede på samme teologiske grundlag, men til forskel fra Koch inkluderede snarere end ekskluderede Grundtvig.

⁴⁸ »Om Krogerup«, s. 103.

⁴⁹ »Om Krogerup«, s. 105.

⁵⁰ »Om Krogerup«, s. 103.

⁵¹ P. Nyboe Andersen, *Hal Koch og Krogerup Højskole*, Odense 1993, s. 201.

⁵² Vilhelm Nielsen har i *Højskolebladet* 1992/1 redegjort for Kochs tanker og deres sammenhæng med Løgstrup og Lindhardt og ikke mindst Grønbech.

Forskellen mellem 1950 og 1940 er markant. Ikke så meget i Kochs understregning af virkelighedens og ansvaret betydning som i hans udlægning af, hvad virkeligheden og ansvaret gælder: Han havde i efteråret 1940 betonet ansvaret for det dennesidige:

»Kristenlivet bestaar deri, at det Menneskeliv, vi i Selviskhed og Hovmod har lagt øde, det gives os tilbage af Guds Naade, men med des større Ansvar. ... det er dette Liv, ikke et Liv i Himlen, han har sat os til at leve, og det er der, vort Ansvar ligger. Og det Ansvar hedder i Dag Danmark.«⁵³

Det er den sidste sætning, der udgør hele forskellen. I 1950 er der ingen tale om Danmark. Da er det ikke *nationen* men *næsten*, der udløser ansvaret. I efteråret 1940 var omstændighederne således, at nationen trængte sig på som et nødvendigt og selvfølgeligt kollektiv. I 1950 var problemet et ganske andet, nemlig eksistensen, det ene individs forhold til det andet.

Grundtvig blev Hal Kochs skæbne, som Ole Vind har formuleret det.⁵⁴ I en kort periode 1939-40 var han nærmest hel-grundtvigianer. Han bekendte sig til Grundtvig som den nødvendige samlende figur med en argumentation, der ikke adskilte sig væsentligt fra de fleste højskolefolks. Efter valget som formand for DU ændredes Kochs politik fra at være fuldtonet national til at blive en nøgtern opbakning bag samarbejdspolitikken og det nationale demokrati. Stadig inddrog han Grundtvig, nu blot ikke længere som central skikkelse, men som sideværts inspiration eller legitimation. Da han gik ind til sin dont som højskoleforstander og havde prøvet det i praksis i fem år, brød han åbent med både Grundtvig og det grundtvigske, især på spørgsmålet om forholdet til døden. Han kunne faktisk godt have taget Grundtvig til indtægt for sit synspunkt, skal man tro hans egen tidligere udlægning af Grundtvig, men det valgte han ikke at gøre.

Hal Koch var som privatperson from i en pietistisk udgave fra det 18. århundrede, og den grundtvigske vækkelse fandt ingen resonans hos ham. Samtidig var hans opfattelse af det politiske langt mere i tråd med det parlamentariske demokrati, som det havde udviklet sig i det 20. århundrede, end der var belæg for hos Grundtvig. Af Grønbech og den dialektiske teologi havde han lært at kritisere det nittende århundrede. Koch stod med et ben på hver side af Grundtvig.

⁵³ Hal Koch, *Lidt af hvert*, Kbh. 1940, s. 19.

⁵⁴ Ole Vind, »Hal Koch og Grundtvig«, *Højskolebladet* 2001/16, s. 6.

Kochs synspunkt blev det vindende i befrielsessommeren. »Verden er pludselig vågnet op og har til sin forbavselse set, at den er blevet demokratisk.« som han selv skriver til indledning i sin lille bog fra 1945 om demokrati.⁵⁵ Alle var enige om, at demokratiet var den eneste gyldige styreform. Det nationale argument blev hurtigt nedtonet. Selv Dansk Samling og Arne Sørensen, der før krigen var anti-parlamentarisk, udviklede sig til at bekende sig fuldt ud til parlamentarismen, som Henrik Lundbak har vist.⁵⁶ Hal Koch fjernede sig fra grundtvigianismen og nærmede sig Socialdemokratiet, da han udviklede sit syn på DU's formål og virke, men han tog aldrig i den proces direkte afstand fra Grundtvig. Det kan meget vel have haft taktiske årsager. At tage aktivt afstand fra Grundtvig ville have stødt mange af kernetropperne væk fra DU. Hvorom alting er, betød det, at Grundtvig som figur i den politiske debat og den kollektive erindring overlevede krigen og gik ud af den som fuldtonet demokrat. Det er i vid udstrækning Hal Kochs skyld – eller fortjeneste om man vil – fordi han formulerede sig meget skarpt om demokratiske principper samtidig med, at hans navn var så stærkt knyttet til Grundtvigs – uden at hans *synspunkter* var det.⁵⁷

Det er derfor også ironisk, at Kochs synspunkts styrke ikke afspejledes i hans omdømme. Nogle så og ser endda Hal Koch som en forræder. Han kunne og ville ikke skrive modstandsmand på sit CV, og hans fortsatte opbakning til samarbejdspolitikken gjorde ham upopulær, også hos samarbejdspolitikkerne, der ikke brød sig meget om at blive mindet om det standpunkt, som de havde forladt, da Tyskland led nederlag.

⁵⁵ Hal Koch, *Hvad er demokrati?*, 2. udg. Kbh. 1960, s. 7.

⁵⁶ Henrik Lundbak, *Staten stærk og folket frit*, Kbh. 2001.

⁵⁷ *Hvad er demokrati?* rummer fem referencer til Grundtvig og folkeoplysningstraditionen, s. 41, 45-46, 62, 74 og 94-95, men de er ikke bærende for selve argumentet, der holdes oppe af langt flere henvisninger til den klassiske oldtid. Mest handler det for Koch om at anerkende den grundtvigske folkeoplysnings- og frihedstraditions *historiske* betydning for demokratiseringen af Danmark.

SUMMARY

Hal Koch and Grundtvig

Hal Koch (1904-1963), Danish theologian and professor of Church History at the University of Copenhagen, was despite his rapid rise in the academic world relatively unknown to the broader population in 1940 when he invited the public to a series of lectures on the renowned nineteenth century theologian, politician, author, historian, and inspirer of the Danish folk high school movement, N. F. S. Grundtvig (1783-1872). Interest in Grundtvig, which had been dwindling during the inter-war period, had suddenly experienced a renaissance in the wake of national feelings evoked by the German occupation. Koch's interest in Grundtvig was also new. His lectures called for national self-consciousness, an awareness of being Danish and Christian as a common rallying point. His words were solemn and stirring.

At that time most of the Danish youth organizations had joined together in establishing the Danish Youth League (Dansk Ungdomssamvirke) to mobilize youth around a broad national and definitely non-political program based on the principles of democracy. They picked Hal Koch as their leader, since the views he expressed in his lectures on Grundtvig accorded extensively with the working principles of the League.

In the meantime Koch changed his position. Representatives of the League were practically left in a state of shock when on 20 November 1940 he presented them for the first time with his program, which was highly political. National sentiment was replaced with political education. The young were to be brought up as good democrats.

What caused Koch to change his attitude will have to be dealt with in depth by his biographer. It is likely, though, that he changed his mind, because he feared an upsurge of national sentiment might easily turn into something comparable to nazism. In this respect his thinking developed ideas on Danish democracy and culture expressed by two other contemporary historians, both prominent politicians, Peter Munch (Social Liberal Party) and Hartvig Frisch (Social Democratic Party).

Koch gradually abandoned the Grundtvigianism he had propounded in 1939-1940. He continued to cite Grundtvig and recognized his historical significance, but he found in Grundtvig no contemporary legitimation of either democracy or the folk high school that he founded at Krogerup after the war.

As headmaster of the folk high school Koch found himself at odds with broad segments of the agricultural population, and in 1950 he unleashed a severe criticism of Grundtvig and Grundtvigianism. His attack was strongly inspired by the thinking of the recently deceased Danish historian of religion, Vilhelm Grønbech. Krogerup met a storm of opposition, but at length it became the norm for running a folk high school for the youth of modern, urbanized Denmark.

Translated by Michael Wolfe